

A fenntartható információs társadalom ideológiai tájképe

A tanulmány a fenntartható információs társadalom eszméjének elméleti és ideológiai aspektusait tárgyalja, mérlegre téve Robin Mansell, Lorenz Hilty és Franz Josef Radermacher ezzel kapcsolatban megfogalmazott gondolatainak ideológiai implikációit. A mai társadalom ökológiai, gazdasági-társadalmi, politikai és kulturális alrendszeroinek fenntartható vagy nem fenntartható fejlődésére, illetve a fenntarthatóság mértékére vonatkozóan rendelkezésre álló adatok elemzése alapján megpróbálja kimutatni, hogy a fenntarthatóság, a felelősség, a részvétel és a befogadás vagy az együttműködés eszméi – az információs társadalom fogalmával kombinálva – gyakran ideológiai köntösbe bújtatva jelennek meg. A szerző következtetése szerint az olyan célképzetek körvonalazásakor, mint például a fenntartható információs társadalom, óvatosan kell eljárni.

Kulcsszavak: *fenntartható információs társadalom, fenntarthatóság, társadalomelméletek, etika, ideológia, ideológia-kritika*

Szerzői információ:

Christian Fuchs

Informatikus és társadalomteoretikus az információs és kommunikációs technológiák társadalmi hatásaival foglalkozó posztgraduális oktatási és kutatási központ (ICT&S Center: Advanced Studies and Research in Information and Communication Technologies & Society) docense a Salzburgi Egyetemen. Az Internet és társadalom: társadalomelmélet az információ korában (Internet and Society: Social Theory in the Information Age) című könyve 2008-ban jelent meg a Routledge Kiadónál. Kutatási területei: társadalomelmélet, kritikaelmélet, a média politikai gazdaságtana, kommunikáció, az információs társadalom elmélete (<http://fuchs.icts.sbg.ac.at>).

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Fuchs, Christian. „A fenntartható információs társadalom ideológiai tájképe.”

Információs Társadalom IX, 3. szám (2009): 27–52.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.IX.2009.3.2>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Christian Fuchs

A fenntartható információs társadalom ideológiai tájképe

2. rész

4. Ideológiakritika és a fenntartható információs társadalom diskurzusa

E tanulmány harmadik részében amellet érveltem, hogy a jelenlegi társadalom nem tartható fenn, továbbá a kapitalizmus logikája következtében valószínűtlen, hogy a domináns társadalmi viszonyok megváltozása nélkül számottevő haladás érhető el a fenntarthatóságban. A következőkben a fenntartható információs társadalommal és annak ideológiai implikációival kapcsolatos tudományos diskurzussal foglalkozom, e terület három kiemelkedő tudósa, nevezetesen Robin Mansell, Lorenz Hilty és Franz Josef Radermacher munkáinak elemzésén keresztül. Robin Mansell az új médiával és az internettel kapcsolatos stúdiumok professzora, a London School of Economics telekommunikációs és médiatanszékének vezetője. Lorenz Hilty professzor a zürichi műszaki felsőoktatási és kutatási intézmények közös szervezetének (*ETH Zürich Domain*) keretében működő Empa Research Institute munkatársaként a technológia és a társadalom kölcsönhatásaival foglalkozó kutatócsoportot vezet. Franz Josef Radermacher a számítógép-tudomány professzora az Ulmi Egyetemen, és egyike a „Globális Marshall-terv” elnevezésű program (*Global Marshall Plan Initiative*) megalapítóinak.

4.1. Robin Mansell: Neoliberális redukcionizmus és nem realiztikus dualizmus

Robin Mansell és munkatársai – Amartya Sen képességelméletét továbbfejlesztve – azt állítják, hogy a digitális megosztottság problémájának megoldásához a fejlődő országokban és globális szinten is olyan kettős stratégia alkalmazása a leghelyesebb, melynek egyik eleme a tőkebefektetési piacok megnyitása az infrastruktúra létrehozása érdekében, a másik pedig az emberi képességek ezzel párhuzamos kibontakoztatása a közoktatás fejlesztésére irányuló erőfeszítések révén (Mansell – Wehn 1998, Credé – Mansell 1998). Ebben a megközelítésben – Sen munkáihoz hasonlóan – nagy hangsúly kerül az egyéni képességek megerősítésére. A digitális megosztottság felszámolásában központi szerephez jutnak a tudományos és szakmai ismeretek és készségek, a rejtett tudás, a nyelvismeret, valamint a társadalmi-politikai részvételhez szükséges készségek és az irányítási-ellenőrzési készségek is (Mansell – Wehn 1998, 111, 257, 259). Mansell és munkatársai azt állítják, hogy „a koordinált IKT befektetési stratégiák gazdasági nyereséget és társadalmi hasznokat hoznak” (Credé – Mansell 1998). Senhez hasonlóan ők sem fordítanak szinte semmi figyelmet a társadalmi egyenlőtlenségre és az osztályviszonyokra, valamint arra a tényre sem, amit a fentiekben bemutatott

adatok bizonyítanak, hogy az elmúlt évtizedek során a gazdasági fejlődés nem mindenkinek vált a hasznára, hanem fokozta a társadalmi egyenlőtlenséget, és sokaknak a hátrányos helyzetükből adódó problémákkal kell szembenézniük mindennapi életükben. Mansell és szerzőtársai a fenntarthatóság fogalmát főként a fejlődő országok IKT-ellátásának kérdéseként kezelik.

Tudástársadalmak: információs technológia a fenntartható fejlődésért (Knowledge Society: Information Technology for Sustainable Development) című könyvük 5. fejezetében, amely az IKT-nak a fenntartható fejlődés érdekében potenciálisan kihasználható lehetőségeit tárgyalja (*The Potential Uses of ICTs for Sustainable Development*), Mansell–Wehn (1998) azokkal az előnyökkel foglalkoznak, amelyeket az IKT a fejlődő országok számára biztosíthat. Felsorolják és elemzik az IKT számos alkalmazását az e-turizmus, e-kereskedelem, e-kormányzat, e-közlekedés, e-egészségügy, e-oktatás, e-befogadás és e-tanulás területein, és „az IKT-ra alapozott javak és szolgáltatások körében végbemenő rendkívül gyors innováció társadalmi és gazdasági jótéteményeiről” beszélnek (Mansell–Wehn 1998, 82). Ebben a fejezetben csupán az IKT „napos oldaláról” ejtenek szót, a potenciális kockázatokat nem említik. A technológia hatásait illetően egyértelműen optimisták. A feltételezett társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális előnyöket egy táblázatban foglalják össze (96f), amely csupán a lehetőségeket tünteti fel a veszélyek jelzése nélkül. A politika birodalmát illetően például így érvelnek: „A kétirányú, interaktív média sok fejlődő országban támogathatja az alulról jövő helyi kezdeményezéseket, illetve a döntéshozatalban való széles körű részvételt, erősítve ezáltal a demokratikus folyamatokat. [...] Elősegíti a demokratikus politikát azzal, hogy megkönnyíti az egyének számára az információkhoz való hozzájutást, a hasonló gondolkodású emberek egymásra találását, az egymással való tanácskozást és véleményük hangoztatását. Támogatja továbbá a nyílt piacokat és a demokratikus politikát azáltal is, hogy hozzáférést nyújt a politikai és gazdasági információkhoz, valamint a kommunikációs hálózatokhoz, és lehetőséget biztosít a 'hírszerzéshez' bármilyen szakterületen” (Mansell – Wehn 1998, 96f). Az online politikai tevékenység potenciális sötét oldalait, például a politikai intézmények által gyakorolt elektronikus adatellenőrzést, az információlopást, a magánéletbe való behatolást, az információs háborút, az IKT eszközeit saját céljaikra alkalmazó terroristák és jobboldali szélsőségek által elkövetett támadások megtervezését és előkészítését, az internet-felhasználó közösség széttöredezését, az online leadott szavazatokkal népszavazások alkalmából elkövetett visszaéléseket vagy az információk cenzúráját (vö. Fuchs 2008a, 8. fejezet) a szerzők nem említik. Ily módon azt a benyomást keltik, hogy az IKT alkalmazásának csak pozitív hatásai lehetnek, és az csupán előnyöket nyújt kockázatok nélkül. A technológia efféle egydimenziós elemzése figyelmen kívül hagyja a technológia és a társadalom közötti viszony komplexitását.

Credé és Mansell szintén főként az IKT pozitív oldalára koncentrálnak: „Az IKT felhasználása sok új alkalmat teremt, amelyek lehetőséget adnak a gazdaság új forrásainak létrehozására és az életminőség javítására” (Credé–Mansell 1998). „Az IKT felhasználása óriási gazdasági és társadalmi haszonnal jár mindenki számára, ha a megfelelő stratégiákat alkalmazzák. Az IKT-stratégiák megtervezésekor és gyakorlati megvalósításakor kulcsfontosságú, hogy az IKT bevezetése és felhasználása a társadalmi és gazdasági előnyök érdekében történjen. Fontos továbbá a stratégiák hatékony megvalósításához

szükséges emberi erőforrások fejlesztése, a fenntartható fejlődést szolgáló tudományos és technikai (S&T) innovációk rendszeresítése az IKT-szektorban, az IKT-hálózatokhoz való hozzáférés kibővítése, az IKT-eszközök fejlesztésébe való befektetések ösztönzése és finanszírozása, az S&T tudás létrehozása és továbbadása, valamint a nemzetközi játék-szabályok monitorozása és befolyásolása (Credé–Mansell 1998).

Mindezek az argumentumok ideológiai jellegűek, mivel a társadalmi problémák megoldását a technológiai fejlődés eredményeinek hasznosítására redukálják, azt állítva, hogy az IKT főleg új lehetőségeket teremt. Ebben tetten érhető a redukcionista fetisizmus ideologikus logikája: a problémák megoldásának eszközei egyetlen dologra, az adott esetben a technológiára redukálódnak. Ez a logika egyszersmind más lehetséges alternatívák tagadásával jár együtt: az IKT másfajta, negatív következményekkel járó hatásait egyszerűen tagadja. E gondolatmenet végeredményben nem más, mint technológiai determinizmus, vagyis „az az elgondolás, miszerint a technológia kizárólag a saját belső dinamikájának megfelelően fejlődik, és ezáltal – bármilyen másféle hatás közvetítő szerepe nélkül – a saját képére formálja a társadalmat” (Winner 1980/1999, 29).

Mansell a fejlődő országok számára a liberalizáció és a privatizáció neoliberais stratégiát ajánlja (a neoliberalizmus jellemzését és kritikáját illetően, l. Bourdieu 2003, Chomsky 1999, Harvey 2005, Mies 2002), hogy az IKT-infrastruktúra megteremtése érdekében magukhoz tudják vonzani a külföldi befektetéseket: „Az IKT felhasználásához szükséges képességek és a nemzeti információs infrastruktúra kifejlesztéséhez a fejlődő országoknak mobilizálniuk kell és meg kell szerezniük nagymennyiségű befektetési tőkét és szaktudást. [...] A fejlődő országoknak először is piacbarát környezet létrehozására kell törekedniük, és ki kell dolgozniuk egy határozott nemzeti vagy regionális IKT-stratégiát” (Credé és Mansell 1998). A fejlesztési tervek megvalósításához törekedniük kell „a belföldi és külföldi pénzügyi források mobilizálására és magukhoz vonzására, hogy biztosítani tudják az IKT-projektek pénzügyi fenntarthatóságát” (Credé–Mansell 1998). E szerzők szintén a piac liberalizálását javasolják: szerintük „annak a sebessége, ahogyan a globális infrastrukturális hálózatok elérhetővé válnak a fejlődő országok számára, elsősorban a saját nemzeti [telekommunikációs] piacuk liberalizációjától, továbbá az egyes országok arra való képességétől függ, hogy új szabályozásokat léptessenek életbe, amelyek jobban megfelelnek az új játékszabályoknak és saját infrastruktúra-fejlesztési prioritásaiknak” (Credé–Mansell 1998). „A piac liberalizálásával és a versenybe való belépéssel a nemzetközi kommunikációs szolgáltatások igénybevételének díjtételei várhatóan drámai mértékben csökkennek, bár a nullához közeli árak elérése irreális elvárás lehet. Az igazi árcsökkenés akkor következik be, amikor a nemzeti piacokon is megindul a verseny, és a nemzetközi piacon megerősödik az oligopóliumok versengése” (Credé és Mansell 1998). „Gyakran a fő állami távközlési szolgáltató privatizációját tekintik a legjobb eszköznek annak biztosítására, hogy a távközlési szolgáltatásokat kereskedelmileg is kifizetődő módon tudják mindenki számára hozzáférhetővé tenni” (Mansell–Wehn 1998, 116). Könyvük 8. fejezetében Mansell és Wehn amellet érvelnek, hogy a távközlési szektort a fejlődő országokban is liberalizálni és privatizálni kell. „A piac liberalizálása várhatóan új infrastrukturális beruházásokhoz, valamint – a privatizációval és a versennyel együtt – jobb működési hatékonysághoz vezet” (Mansell–Wehn 1998, 152).

Ezek a javaslatok a fetiszista redukcionizmus bizonyos megjelenési formáját képviselik, mivel az IKT-infrastruktúra megteremtésének problémáját a piacok és a gazdaság logikájára redukálják. Ugyanakkor megjelenik azonban bennük a dualisztikus tagadás ideológiája is, mivel a privatizáció és a liberalizáció potenciális negatív hatásait, például a jövedelmi egyenlőtlenség növekedését, ami az IKT-hoz való hozzáférést a gazdagokra és egy újonnan kialakuló felső középosztály tagjaira korlátozhatja, nem sorolják a lehetséges fejlemények közé. A neoliberalizmus veszélyeinek egész diskurzusról, amelyet a demokratikus globalizációért küzdő mozgalom indított meg, és amelybe olyan tudósok is bekapcsolódtak, mint Bourdieu (2003), Chomsky (1999), Harvey (2005) és Mies (2002), egyszerűen nem vesznek tudomást.

A neoliberális döntéshozók gyakran úgy vélik, hogy a közvetlen külföldi befektetések odacsalogatása és a távközlési szektor teljes privatizációja és deregulációja a fejlődő országokban gyarapítani fogja az infrastruktúrát, a gazdagságot és a jövedelmet, s ennél fogva alkalmas a digitális szakadék áthidalására. Számos okot sorolhatunk fel azonban, amelyek miatt valószínűtlen, hogy az ilyen politika a fejlődő országokban valóban elősegíti az új lehetőségek hozzáférhetővé válását mindenki számára:

A magánvállalatok mindenekelőtt nyereségre törekszenek, ami azt jelenti, hogy olcsó hozzáférést csupán addig fognak nyújtani, amíg nem kell szembenézniük valamilyen válsággal, a válság viszont a kapitalizmus és a piaci verseny inherens jellemvonásai közé tartozik. Ennél fogva az olcsó (vagy akár ingyenes) hozzáférés és a kapitalista válságazdaság között ellentmondás van.

A szolgáltatások minőségének és sebességének javítása folyamatos befektetéseket kíván meg az állótőke növelésével. A költségek emelkednek, ami a nyereségesség érdekében magával vonja a tarifák növekedését is, ebből viszont az következik, hogy a szegény, és az alacsony jövedelmű csoportok esetleg nem engedhetik meg maguknak a hozzáférést. Ez a probléma különösen az olyan nagy jövedelmi egyenlőtlenségeket mutató országokban jelentkezhet, mint például Nigéria.

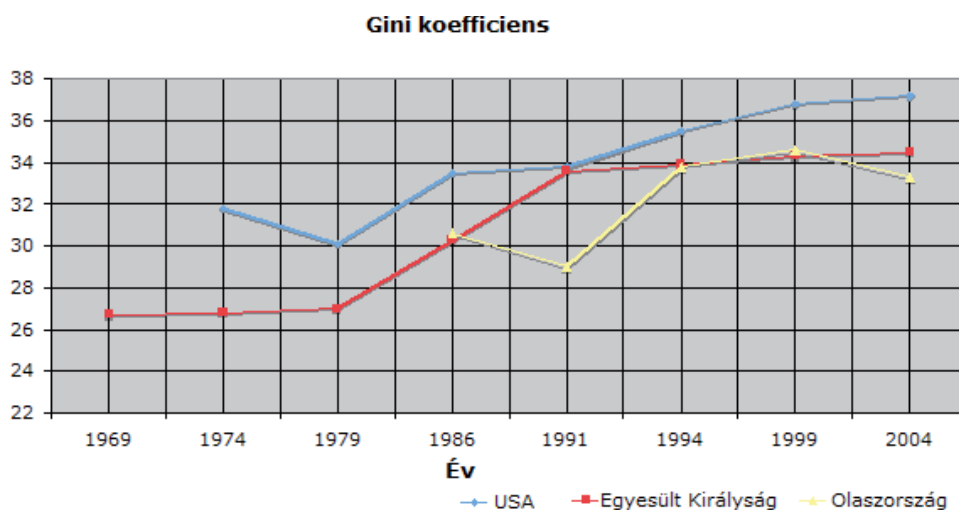
A magánvállalatok a szegény, és az alacsony jövedelmű csoportokat pénzügyi szempontból gyengének tekinthetik, s így előfordulhat, hogy csupán a pénzügyi értelemben erős ügyfelekre kívánnak koncentrálni, miáltal az előbbieket kizárják a szolgáltatásaikból.

A privatizáció és a magánbefektetések vonzhatják a külföldi tőkét és így elérhetővé tehetik az internet használatához szükséges infrastruktúrát. Nem mindig áll elő azonban az a helyzet, hogy a bérek emelkednek és a lakosság tömegei internet-hozzáféréshez jutnak, mivel a piac nem biztosítja, hogy a profit az országon belül maradjon, valóban emelkedjenek a bérek, és elkerülhető legyen a jövedelmi egyenlőtlenség.

Amikor a jövedelmi egyenlőtlenség növekszik, a technológiai fejlődésnek köszönhető ársökkenés nem képes a létrejövő szakadék áthidalására, mivel – a televízió és a rádió kivételével – „az IKT-javak ismétlődő befektetéseket igényelnek” (Golding 2000: 174). Govindan Parayil (2005, 45) szerint a számítógépesített információs társadalomhoz vezető átmenet során a fejlődő országokban megtett lépések a nyugati országokban is növelik a termelékenység szintet s ennél fogva a nemzetközi versenyképességet, ami az utóbbiak számára lehetővé teszi, hogy „növeljék a globális gazdagságból nekik jutó részt azoknak a szegény országoknak és régióknak a kárára, amelyek kima-

radtak az információs forradalomból”. Ennek eredményeként önmagát erősítő pozitív visszacsatolási kör alakul ki, amely tovább mélyíti a szakadékokat.

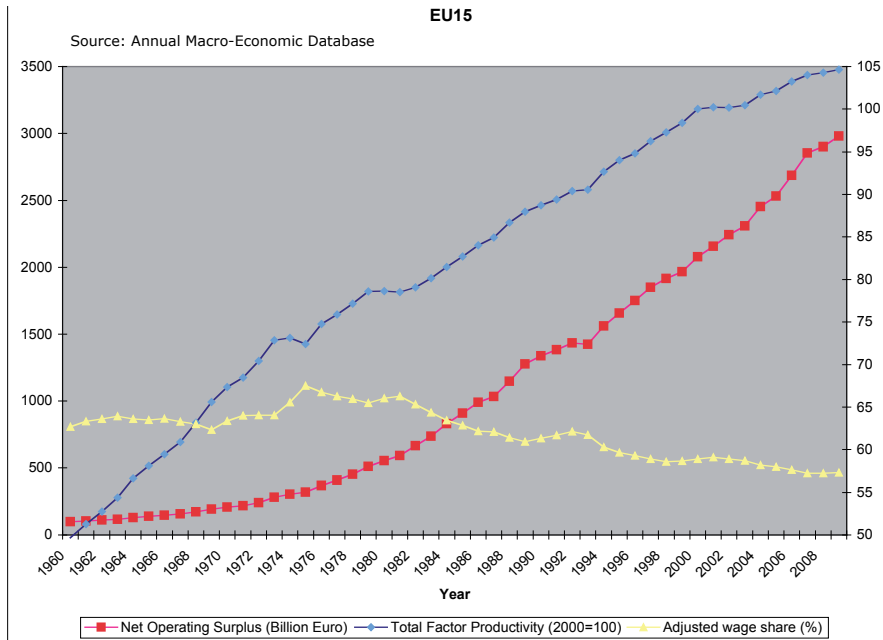
Az elmúlt 25 év során az Egyesült Államokban és Európában a neoliberális politika játszott domináns szerepet (Bourdieu 2003, Chomsky 1999, Harvey 2005, Mies 2002). A statisztikák kimutatják, hogy a neoliberális politikai berendezkedés előtérbe kerülését növekvő társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség kísérte: a profitok a bérek rovására növekedtek. Az 1. ábra a jövedelmi egyenlőtlenség növekedését mutatja be (a Gini koefficienssel mérve) az USA, az Egyesült Királyság és Olaszország esetében. A 2. és a 3. ábra azt illusztrálja, hogy a növekvő termelékenység főként a profitok jelentős emelkedését eredményezte: ezek az elmúlt három évtized során mind az USA-ban, mind Európában gyorsan nőttek, miközben a viszonylagos bérszint csökkent.

1. ábra

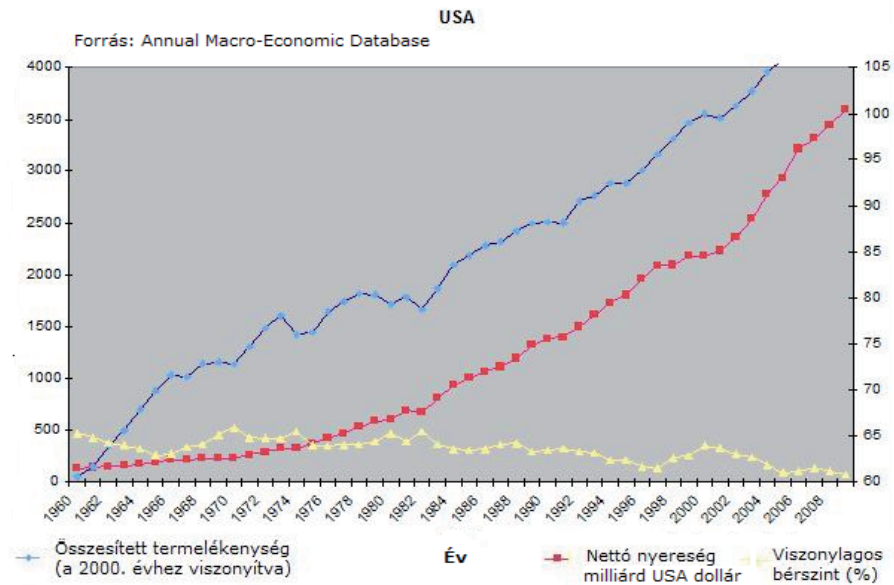
A jövedelmi egyenlőtlenség alakulása három országban (Forrás: Luxembourg Income Study)

A neoliberalizmus politikáját mára hiteltelenné tették a társadalmi egyenlőtlenséget fokozó hatásai. Mansell és munkatársai nem vesznek tudomást a neoliberalizmus empirikus adatokkal alátámasztott tudományos és politikai kritikájáról. Ennélfogva álláspontjuk az ideológia olyan dualisztikus formájának tekinthető, amely kizárja az elemzésből a potenciális negatív hatásokat.

2. ábra

A nyereségek (bal oldali tengely), a termelékenység (jobb oldali tengely) és a viszonylagos bérszint (az összes bérkifizetés a GDP arányában, jobb oldali tengely) alakulása az EU 15 országában

3. ábra

A nyereségek (bal oldali tengely), a termelékenység (jobb oldali tengely) és a viszonylagos bérszint (az összes bérkifizetés a GDP arányában, jobb oldali tengely) alakulása az USA-ban

„A magántőke befektetésével elérhető nyereségek és a társadalmi jólét terén tett előrehaladás kiegyensúlyozása érdekében az IKT felhasználási lehetőségeinek kiépítésekor tekintettel kell lenni a gazdasági vállalkozásokra, valamint a termékek és szolgáltatások igénybevételéhez elegendő vásárlóerejű és egyszersmind erre hajlamos felhasználói csoportokra egyaránt. Kizárólag a kereskedelmi megvalósíthatóság szem előtt tartása várhatóan nem elégséges a társadalmi és gazdasági fejlődés előmozdításához. Az IKT fontos eszközként hozzájárulhat a vállalatok termelékenységének növeléséhez és az olyan társadalmi szolgáltatásokat nyújtó szervezetek hatékonyságának javításához is, mint az oktatás és az egészségügyi ellátás, továbbá elősegítheti a távoli területek fejlődését is. Az IKT felhasználását azoknak a szektoroknak és régióknak a szükségleteihez kell igazítani, ahol a befektetések rövid távú pénzügyi megtérülése alacsony szintű, de a társadalmi jólét terén elért nyereségek magasak. A magántőke nyereségességét egyensúlyba kell hozni a társadalmi jólét növelésére irányuló törekvésekkel, hogy elkerülhető legyen olyan kétszintű 'tudástársadalmak' kifejlődése, ahol a 'tehetősek' és a 'nincstelenek' közötti szakadék elmélyül. Ezen túlmenően a 'tudástársadalmak' építése valószínűleg halmozódó hatásokat és növekvő megtérülést eredményez, amit figyelembe kell venni mind a magán, mind az állami befektetések allokációjánál” (Mansell–Wehn 1998, 234F). Ugyanakkor „a kevésbé fejlett országok készségbázisának fejlesztéséért elsősorban az állami szektor felelős” (Mansell–Wehn 1998, 111). „A nemzeti IKT-stratégiáknak ösztönözniük kell a kormányzatokat, a magánszektor és a civil társadalmat, hogy megfelelően kialakított munkamegosztással, egymást kiegészítve használják fel az IKT-eszközöket a szakmai ismeretek, a formális oktatás és az informális tanulási folyamatok fejlesztésére” (uo., 233).

A magánvállalatok nyereségessége és a mindenki számára biztosított társadalmi jólét neoliberalis környezetben nem egyeztethető össze egymással, mivel a neoliberalis stratégiák általában adókedvezményeken és az állam részéről a vállalatoknak nyújtott szubvenciókon, a munkaügyi szabályozások fellazításán, a felelősség egyénekre való lebontásán, valamint az állam jóléti kiadásainak visszafogásán alapul (Bourdieu 2003). Ha a neoliberalizmus növeli a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenséget, akkor az IKT-készségek fejlesztését célzó, Mansell által javasolt állami oktatáspolitikai érvényesítése várhatólag nem jár sikerrel az információs értelemben „tehetősek” és „nincstelenek” közötti szakadék áthidalásában. Az alacsonyabb jövedelmű csoportok tagjai ugyanis nagyobb valószínűséggel morzsolódnak le az oktatási intézményekből, és valószínűleg nem tudnak olyan jó teljesítményt felmutatni, mint azok, akik a középosztályból és a társadalom felsőbb rétegeiből kerülnek ki, sőt még ha képesek is elsajátítani a szükséges készségeket, akkor sem fogják tudni alkalmazni ezeket, mert nincsenek meg az IKT-eszközökhöz és szolgáltatásokhoz való folyamatos fizikai hozzáférés biztosításához szükséges pénzügyi eszközeik. Mansell szerint az állami stratégiák főként az oktatás fejlesztésére koncentrálnak, de nem támogatják a jövedelmek olyan megosztására irányuló intézkedéseket, amelyek megadóztatják a gazdagokat és a magas jövedelmű rétegeket, hogy az alacsony jövedelmű csoportok számára több közszolgáltatást és nagyobb jövedelmet érjenek el. Mansell a jövedelmi egyenlőtlenséget nem tekinti olyan problémának, amely inherens módon együtt jár a neoliberalizmussal. A neoliberalizmus azonban általában az adójövedelmek viszonylagos csökkenéséhez vezet, egyrészt a tőke és a gazdagok számára nyújtott adókedvezmények miatt, másrészt azért is, mert

a csökkenő viszonylagos bérszint következtében kevesebb jövedelemadó folyik be. Ennélfogva valószínű, hogy a Mansell által elképzelt oktatási stratégiák finanszírozására nem marad elegendő ráfordítható állami forrás, ez viszont irreálissá teszi a piacosítást és a közoktatás-fejlesztés kettős stratégiáját. Mansell kettős stratégiájában (a közoktatás fejlesztése + privatizáció és liberalizáció) a dualisztikus pluralizmus ideológiája jelenik meg, amely nem vesz tudomást arról, hogy a neoliberais politika ok-okozati szinten hogyan kapcsolódik össze az állami akciókkal, az állami költségvetéssel, a jövedelmi egyenlőtlenséggel és a munkaügyi feltételekkel, továbbá elválasztja egymástól az állami és a magánszféra logikáját, és nem veszi figyelembe ezek kölcsönhatásainak működését.

A fenntartható információs társadalom Mansell és munkatársai által vallott felfogásában az ideológiai gondolkodás három fő vonala található meg. Először is a technológiai determinizmus formájában megjelenik a redukcionista fetiszizmus, kombinálva a negatív következmények dualista szemléletű tagadásával. Másodszor, a távközlési piac liberalizálását és privatizációját hirdető és a problémák kezelését a piac logikájára leegyszerűsítő neoliberais politika szorgalmazásában is megnyilvánuló redukcionista fetiszizmus kombinálódik a privatizáció és liberalizáció potenciálisan elkerülhetetlen negatív hatásainak dualisztikus tagadásával is, harmadszor pedig érvényesül a dualista pluralizmus logikája, amely nem vesz tudomást arról, hogy a magán és az állami érdekek nem egymást támogató vagy kiegészítő, hanem egymással konfliktusban álló és egymásnak ellentmondó erők

4.2. Lorenz Hilty: Ökológiai redukcionizmus

Lorenz Hilty a fenntartható információs társadalom fogalmát tisztán ökológiai terminusokkal határozza meg, a környezetvédelemre koncentrálva. Szerinte az IKT szerepe a fenntarthatóság biztosításában attól függ, hogy „mennyiben járul hozzá a gazdasági folyamatok anyagigényességének csökkentéséhez” (Hilty–Ruddy 2000, 6), tehát egész felfogására az ökológiai redukcionizmus jellemző.

„Az információs és kommunikációs technológiák (IKT) nagy lehetőségeket biztosítanak a fenntartható fejlődés támogatására. [...] Szimulációs kísérletek eredményeiből arra következtethetünk, hogy az IKT alkalmazásai potenciálisan releváns hatást fejtenek ki a környezet fenntarthatóságára, különféle szinteken. Megkülönböztethetünk elsőrendű hatásokat (ezek közé tartozik például az elektronikai hulladékok növekvő mennyisége), másodrendű hatásokat (ide sorolva például a különféle létesítmények IKT-cszközökkel segített működtetése során elérhető energiamegtakarításokat), továbbá harmadrendű hatásokat – ilyen lehet például a termelésre orientált gazdaságtól a szolgáltatás-központú gazdaság irányában tett váltás, ami kevésbé anyagigényes gazdaság kialakulásához vezet” (Hilty et al., 1618–1629).

A fenntarthatóság fogalmát Hilty (1997) már a professzori székkfogalójában is az ökológia körébe utalta, és arra összpontosította a figyelmét, hogy a környezeti informatika hogyan viheti előbbre az ökológiai rendszer megőrzésének ügyét, ami számára egyenértékű a fenntarthatósággal. „Az északi országoknak meg kell találniuk a termelés olyan módját, amely általánosan alkalmazható a világ egész népessége által, ha azt akarjuk, hogy a fenntartható fejlődés ne maradjon üres frázis. Ennek érdekében

az ipari országoknak legalább negyedére kell csökkenteniük a környezeti forrásokat kizsákmányoló fogyasztásukat” (Hilty 1997, 68).¹ „Az informatika a környezeti információk feldolgozásának módszereivel és technológiáival támogathatja a fenntartható fejlődéshez vezető átmenetet, és ezt a környezeti informatika keretében már meg is teszi” (Hilty 1997, 163).²

„Az információs társadalom fenntarthatósága olyan újabb kutatási terület, amely az információs és kommunikációs technológiák (IKT) alkalmazásának következményeire koncentrál, a fenntartható fejlődés célját tartva szem előtt. A kutatások kiterjednek egyrészt annak a kilátásnak a vizsgálatára, hogy az IKT felhasználásával megvalósuló termelés nagyrészt dematerializálódhat, másrészt az IKT-eszközök előállításából, felhasználásából, majd hulladékká válásából adódó ökológiai következmények, valamint a hatékonyság növekedéséből fakadó ’visszacsapó hatások’ (*rebound effects*) elemzésére is. [...] A fenntartható fejlődéssel ezen a területen elsősorban ökológiai nézőpontból kell foglalkoznunk, mivel ez az a terület, ahol leginkább szükség van a megfelelő alapokra. Az IKT pozitív vagy negatív ökológiai hatásaival néhány évvel ezelőtt még szinte senki sem foglalkozott, bár a társadalmi hatásokkal kapcsolatos diskurzus már az 1970-es évek óta folyik. Ez azért meglepő, mert az IKT fejlődése által a gazdaságban előidézett strukturális váltás különösen az ökológia területén hozott jelentős változásokat. [...] A fenntarthatósággal kapcsolatos gondolkodást azonban az információs társadalomban az IKT ökológiai hatásai mellett az IKT felhasználása révén létrejövő hozzáadott érték termelésében várható nagyfokú dematerializálódás kilátásaiba vetett remény jellemzi” (Hilty–Som 2004, 41).

Hilty számára a fenntarthatóság a kellő feltételek megteremtését jelenti annak a dilemmának a megoldásához, amely abból adódik, hogy az iparosodott országok életstílusát fizikailag lehetetlen kiterjeszteni a világ minden részére. Szerinte ez ökológiai, gazdasági és egyszersmind társadalmi probléma is. A magam részéről egyetértek azzal, hogy ha a fejlett országok termelési és fogyasztási mintáit átvisszük a fejlődő országokba is, akkor a társadalom súlyos ökológiai problémákkal fog szembenézni. Mint a második részben bemutatott adatok is jelzik, a világ energiaellátásának legnagyobb részét az ásványi energiaforrások kiaknázása biztosítja, mivel ez a legnyereségesebb üzlet a világon. Ha a Nyugat gazdasági modelljét kiterjesztenénk az emberi erőforrások fejlettségének közepes és alacsony szintjével jellemezhető országokra, a globális felmelegedés várhatóan tovább fokozódna, mivel a széndioxid-kibocsátás több mint a kétszeresére növekedne.³ Hiltytől eltérően azonban nem hiszem, hogy ez az öko-

¹ Az eredeti német nyelvű szövegben: „Der Norden muss zu einer Wirtschaftsweise finden, die auf die ganze Weltbevölkerung übertragbar ist, wenn nachhaltige Entwicklung keine Leerformel bleiben soll; hierfür müssen die Industrieländer ihren Naturverbrauch um mindestens einen Faktor 4 reduzieren“ (Hilty 1997, 68).

² Németül: „Die Informatik kann den Übergang zu einer nachhaltigen Entwicklung durch Methoden und Techniken einer umweltorientierten Informationsverarbeitung unterstützen, und sie tut es bereits im Rahmen der Umweltinformatik” (Hilty 1997, 163).

³ A UN Human Development Report 2007/2008, 24. táblázatában közölt adatok szerint a fejlett emberi erőforrásokkal bíró országok CO₂ kibocsátása 2004-ben 16 615,8 millió tonna, vagyis 10,1 tonna/fő, a közepesen fejlett országoké 10 215,2 millió tonna (2,5 tonna/fő), az alacsony fejlettségű országoké pedig 161,7 millió tonna (0,3 tonna/fő) volt. A világ teljes CO₂ kibocsátása 2004-ben 26 992,7 millió tonnát tett ki. Tétélezünk fel, hogy a CO₂ kibocsátás a közepes és alacsony fejlettségű országokban is 10,1 tonna/

lógiai dilemma kapitalista társadalmi berendezkedés mellett megoldható. Az ásványi energiaforrások kiaknázása ugyanis ma olyan szorosan összekapcsolódik a gazdasági érdekekkel és az új imperializmussal, ami a háború eszközeit is felhasználja a jelenlegi gazdasági rendszer és a fenntarthatatlan ökológiai modell védelmében (Harvey 2003, Wood 2003), hogy ennek az energiaellátási modellnek a megkérdőjelezése igen erőlyes politikai reakciókat fog kiváltani, és az érintettek minden lehetséges eszközt be fognak vetni az ásványi tüzelőanyagokhoz fűződő kapitalista érdekek megvédésére. Ennél fogva a kapitalista társadalomban véleményem szerint nem számíthatunk arra, hogy a megújuló energiaforrások kerülnek előtérbe: ehhez először a termelés és a tulajdonviszonyok általános modelljét megváltoztató forradalomra van szükség.

Még ha feltételezzük is, hogy Hiltynek igaza van, és az új termelési modell globális kiterjesztése érdekében elvileg a kapitalizmus rendszerén belül is megvalósulhat az immateriális erőforrásokra és megújuló energiaforrásokra alapozott, dematerializált termelés, akkor sem oldódna meg számos egyéb, a kapitalizmus immanens jellemzői közé tartozó probléma. Mint Marx A tőke első kötetében rámutatott (MEW 23), a tőkefelhalmozás egyik belső törvénye szerint a felhalmozás aszimmetrikus folyamat, amely a létrehozott értéktöbblet elvonása következtében a gazdagság egyenlőtlen eloszlását hozza létre, s ennek eredményeként a magántőke birtokosai – a javakat közvetlenül előállító dolgozók kárára – viszonylag egyre gazdagabbá válnak. Az egyenlőtlen jövedelemeloszlás tehát mindaddig probléma marad, amíg a kapitalizmus fennáll. Ez nem szükségképpen jelenti azt, hogy az emberek nagy tömegei feltétlenül és mindig pauperizálódnak, mivel az általános gazdagság a felhalmozás révén abszolút értékben növekszik, ám a kapitalizmus elválaszthatatlan velejárói többek között a válságok is. Gazdasági válság idején pedig a profitráták csökkennek, ami a tőkésekből azt a reakciót váltja ki, hogy megpróbálják lenyomni a béreket, növelve ezáltal a kizsákmányolás arányát, s így az élet és a munka bizonytalansága a kapitalizmus általános jellemzőjévé válik. Továbbá a verseny szorítása és az az alapvető szükséglet, hogy a profitok maximalizálása érdekében egyre rövidebb idő alatt egyre többet kell termelni, az emberi munka gépekkel való kiváltásának tendenciáját eredményezi, mivel ez megtakarításokat tesz lehetővé a befektetések és a tőke reprodukciós költségei terén. Következésképpen a kapitalizmus inherens vonása a bizonyos mértékű munkanélküliség is, ami a kapitalista termelési mód versengő és terjeszkedő jellegéből adódik, továbbá – a kapitalista válság gazdaságból fakadóan – az életszínvonal és a munkafeltételek ingatlansága ugyancsak a rendszer lényegéhez tartozik. A tőke felhalmozása a növekedés belső logikáján alapul. A kapitalisták természetes érdeke, hogy a profitok növelése cél-

főre emelkedik, ha ugyanarra a termelési és fogyasztási modellre térnek át, amely ma a magas fejlettségű országokban van érvényben. Ez azt jelentené, hogy a közepes fejlettségű országokban a CO₂ kibocsátás a 4,04-szeresére (összesen 41 269,408 millió tonnára), az alacsony fejlettségű országokban pedig 33,67-szeresére (összesen 5443,9 millió tonnára) növekedne. Ezekkel együtt a világ teljes széndioxid-kibocsátásának értéke tehát 16 615,8 millió tonna + 41 269,408 millió tonna + 5443,9 millió tonna = 63 329,108 millió tonna lenne, ami 2,3-szeres növekedésnek felel meg.

jából megpróbálják leszorítani a bérköltségeket, s ennek eredményeként immanens jellemvonása a kapitalizmusnak a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség. Még ha a Hilty által leírt ökológiai dilemmát meg is lehetne oldani a kapitalizmuson belül, a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség akkor is a társadalmat folytonosan háborgató globális probléma maradna. Ha a fenntarthatóság érdekében a jelenlegi generációknak oly módon kell élniük és dolgozniuk, hogy jó életviteli lehetőségekről gondoskodjanak a jövőendő generációk számára, akkor a társadalmi-gazdasági egyenlőség megteremtéséhez véget kell vetniük a kapitalizmusnak. A jelenlegi generációk tevékenysége azonban nemcsak kimeríti a természeti erőforrásokat és szennyezi a környezetet, lerombolva az emberi egzisztencia ökológiai alapjait, hanem emellett nagyban hozzájárul ahhoz is, hogy a magántőke tulajdonosainak gazdagsága tovább bővüljön a nincstelenek kárára. Az utóbbiaknak vagy áruba kell bocsátaniuk a munkaerejüket, vagy az a sors vár rájuk, hogy bizonytalan körülmények között, a gazdasági, társadalmi és kulturális javak és szolgáltatások kínálatának igénybevételéhez szükséges anyagi eszközök híjával kell leélniük az életüket.

A Hilty által leírt ökológiai dilemmát éppen a tőkefelhalmozás kulcsszerepet játszó, expanzív kapitalista logikája hozta magával. Ez a dilemma csak akkor oldható meg, ha kiváltó okai megszűnnek. Hilty azonban teljes mértékig figyelmen kívül hagyja a gazdasági-társadalmi eredetű jövedelmi egyenlőtlenség kérdését: a társadalmi és gazdasági problémákat ökológiaiakra redukálja, és azt állítja, hogy az ökológiai dilemma megoldása révén elérhető a fenntarthatóság. Miközben túlértékeli az ökológiai problémák jelentőségét, az osztálykérdésekről nem vesz tudomást. Az emberiség valóban nem maradhat fenn, ha az ökológiai problémát nem sikerül megoldani, ám az ökológiai probléma éppen annak az expanzív logikának az érvényesülése miatt állt elő, ami a kevesek számára biztosít előnyöket, a sokak rovására. Hilty a társadalom komplex gondjait és a nem ökológiai problémákat az ökológiára vezeti vissza, gondolatmenete tehát leginkább az *ökológiai redukcionizmus* ideológiájaként írható le, amely vak az osztályalapú, valamint a faji, nemi és más eredetű társadalmi problémák iránt, holott ezek az ökológiai dilemma megoldásától nem fognak megszűnni. Az ökológiai politika nem újraelosztási politika, nem egyenjogúsági politika, nem antifasiszta politika, nem feminista politika stb. A jó társadalom létrehozásához túl kell lépniük az ökológián: a környezet megőrzése szükséges, de nem elégséges feltétele az ilyen társadalom létrejöttének.

4.3. Franz Josef Radermacher: *Dualista pluralizmus*

A Franz Josef Radermacher által vezetett „globális Marshall-terv” (Global Marshall Plan Initiative) célja a hozzáadott érték növelésére és a világszintű társadalmi, kulturális és ökológiai szolidaritásra orientált világméretű ökoszociális piacgazdaság létrehozása (Radermacher 2004, 47, 48). Az e mögött a koncepció mögött meghúzódó világnézetet ordoliberalizmusnak nevezik, amely a következő öt pilléren nyugszik: nemzetközi szerződés, környezetvédelem, társadalmi egyensúly, kulturális sokféleség és tolerancia, valamint „a piacok további nemzetközi megnyitására irányuló szándék a fejlesztési célok közös finanszírozása mellett és közösen elfogadott normák alapján” (Radermacher 2004, 62). A fejlett országoknak a világ többi részének fejlődése érdekében további piacokat kell megnyitniuk (Radermacher 2004, 59): „Mint bemutattuk, az öko-szociális

piacgazdaság a piac és a verseny erőire támaszkodik, de egyidejűleg alá van vetve egy öko-szociális szabályozási keretrendszernek” (Radermacher 2004, 66). Radermacher a gazdaság logikáját – a további piacnyitások domináns szerepének hangsúlyozásával – még inkább ki akarja terjeszteni, és fel kívánja erősíteni, mert szerinte ez elősegítené nem gazdasági jellegű társadalmi és ökológiai nyereségek elérését is. Nem ismeri fel, hogy a gazdasági logikát megalapozó, mélyen fekvő okok hozták létre azoknak a problémáknak a nagy részét, amelyekkel az emberiségnek ma szembe kell néznie. A piaci alapon működő ökoszociális világgazdaság ebből a szempontból *contradictio in adiecto*,^{4*} és amire valójában szükség van, az nem afféle „világméretű ökoszociális piacgazdaság, amely a piacokat és a versenyt összekapcsolja minden emberi lény magas szintű jólétének biztosításával” (Radermacher 2004, 166), hanem – a piaci logika és a verseny fenntartható alternatívájaként – a participáció és az együttműködés megteremtése.

Az Európai Bizottság mellett működő „Információs társadalmi fórum” (*Information Society Forum*) elnevezésű testület, amelyben Radermacher igen befolyásos személyiség, egyik kiadványában a fenntartható információs társadalom elérését szolgáló fontos gazdaságpolitikai eszközként jelöli meg „a liberalizáció és a verseny politikájának kiterjesztését a helyi hozzáférési hálózatokra”, valamint a „kockázati tőke elérhetővé tételét a vállalkozók részére” (Information Society Forum, 2000). A gazdasági válságtendenciák – például az 1997-es délkelet-ázsiai válság, az „új gazdaság” 2000. évi válsága és a 2008-as amerikai ingatlanválság – ugyanakkor világosan megmutatták, hogy a liberalizált áru- és pénzpiacokon alapuló spekulatív pénzügyi tőke növeli a gazdaság sebezhetőségét, és kockázatot jelent az általános jólétre nézve: efféle javaslatokat tenni tehát nevetséges.

Radermachernak az Információs Társadalmi Fórum által is osztott felfogása szerint az IKT alkalmazása potenciálisan módot nyújt a termelés dematerializálására, ami egyszerűen elősegíti a fenntarthatóság elérését és a gazdasági növekedést is (Information Society Forum 1998, 93, 95). A dematerializáció azonban mindeddig nem bizonyult sikeresnek, és az újrafelhasználható IKT-berendezések bevezetése valójában hátráltathatja a gazdasági növekedést (Fuchs 2008b). Radermacher úgy próbálja elfogadtatni dualista nézeteit, hogy olyan elismert szakemberekkel publikál együtt, mint például Jan van Dijk, az információs társadalom neves kutatója (Carrelli, van Dijk, Gray, Mayo, Pestel és Radermacher, 2000). Ebben a tanulmányban különösen nagy hangsúly kerül a környezetszennyezési kvótákkal folyó globális kereskedés mechanizmusára. Szerzői ugyanazokat a piaci mechanizmusokat tekintik a problémák megoldására alkalmas eszköznek, amelyek a fejlődés fenntarthatatlanságát okozták – ez pedig ismét nem más, mint *contradictio in adiecto*. E szerzők általános tétele az, hogy a „szabadpiacot” szükségszerűen „ki kell egészíteniük” a társadalmi, kulturális, politikai és ökológiai kereteknek (Carrelli, van Dijk, Gray, Mayo, Pestel és Radermacher 2000, 50). Nem veszik figyelembe, hogy a szabadpiac akadályozhatja is az ilyen keretek működését, s ennél fogva nem kiegészítésére, hanem visszaszorítására van szükség. E tanulmányban és Radermacher más közleményeinek is problematikus vonása továbbá az, hogy a fejlődés fenntarthatatlanságának forrását a globális környezetszennyezés növekedésében látják és elérendő célként a világ népességének csökkentését jelölik meg. Nem

⁴ Önellentmondás: olyan állítás, amely önmagában hordja cáfolatát. – A ford.

veszik számításba, hogy a népesség növekedése a globális jövedelmi egyenlőtlenségre adott válasz lehet, és hogy a gazdasági termelékenység ma olyan szintet ért el, amely jó életminőséget tenne lehetővé mindenki számára a világon, ha a gazdaságban globális és nemzeti szinten egyaránt elsőbbséget élvezne az újraelosztás (amely nem található meg Radermacher felfogásában).

Radermacher figyelmen kívül hagyja a neoliberalizmust folyamatosan érő kritikákat, amelyek rámutatnak annak a jövedelemeloszlásra tett negatív hatásaira (lásd pl. Bourdieu 2003, Chomsky 1999, Harvey 2005, Mies 2002). Megfogalmaz egy kívánságlistát anélkül, hogy észrevenné: a társadalmi fenntarthatóság konfliktusba kerül a kapitalista gazdaságnak a privatizáció és a liberalizáció eszközeivel támogatott folyamatos növekedésével és nyereségességével, amelyet ő a gazdasági fenntarthatósággal azonosít. A fenntartható információs társadalomról alkotott elképzelése tehát az alternatívák dualisztikus szemléletén, a dualista pluralizmus ideológiáján alapul: nem vesz tudomást egyik követelményének a másikra gyakorolt negatív hatásairól.

A dualista elméleteket azért kérdőjelezem meg, mert bizonyító erejű adatok támasztják alá, hogy a késő modern társadalmat a gazdasági növekedés és a társadalmi kohézió, illetve az ökológiai egyensúly, valamint a piacgazdaság szabadsága és a társadalmi egyenlőség között feszülő, egyre élesedő ellentétek jellemzik. Az EU 15 országában a lakosság legmagasabb és legalacsonyabb jövedelmű rétegeinek átlagjövedelme közötti különbséget jelző arányszám 1995 és 2000 között csökkent, majd a 2000. évi 4,5 értékről 2005-ig 4,8-ra növekedett (Eurostat Online). Minél magasabb ez a mutatószám, annál nagyobb az eltérés a leggazdagabbak és a legszegényebbek jövedelme között. Az EU 25 országában ugyanez az arány 2000-től 2005-ig 4,5-ről 4,9-re nőtt. 2000-ben az európaiak leggazdagabb 5 százalékának a birtokában volt a világon felhalmozott összes vagyon 35,7 százaléka (Davies et al. 2006, 10a táblázat). A Gini koefficiens értéke az USA-ban az 1979. évi 30,1-ről 2004-ig 37,2-re emelkedett (Luxembourg Income Study). A szegénység peremén élők aránya (a jövedelmeket a szociális juttatásokkal együtt számítva és az ún. medián ekvivalens jövedelem 60 százalékát tekintve szegénységi küszöbnek) 1998 és 2000 között mind az EU 15, mind az EU 25 országában 15 százalékról 16 százalékra nőtt (Eurostat Online). A Gini koefficienssel mért jövedelmi egyenlőtlenség 1998 és 2000 között az EU 25 országában 29-ről 31-re, az EU 15 országában pedig 29-ről 30-ra módosult. A részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya a szegénység peremén élők körében 2005-ben az EU 25 országában 11 százalék, míg az EU 15 országában 10 százalék volt (Eurostat Online). A jövedelmi egyenlőtlenség, a munkahelyi bizonytalanság és a szegénységi kockázatok növekedéséhez a tőke és a munka polarizálódása társult. 1987-től 2007-ig az átlagos évi profitráta (a nettó tőkebefektetés nettó megtérülésével mérve) az EU 15 országában 39,4 százalékkal növekedett (European Commission Annual Macro-Economic Database, AMECO), míg ugyanebben az időszakban a bérhányad⁵* (az egy alkalmazottra jutó bért a GDP százalékában kifejezve aktuális piaci árak mellett) 7,5 százalékkal csökkent (AMECO). Az USA-ban ugyanekkor az átlagos évi profitráta 35,1 százalékkal növekedett, miközben

⁵ A bérhányad (wage share) a teljes gazdaságban keletkező jövedelemnek a munkavégzésből származó hányada, l. www.origo.hu/uzletinegyed/szotar/index.html?actionId=action.MenuAction&termId=1143. – A ford.

a bérhányad 4 százalékkal csökkent (AMECO). 2008-ban a világ legnagyobb vállalatait feltüntető Forbes 2000 listán szereplő tíz legnagyobb értékű vállalat összesített kereskedelmi forgalma 2533,51 milliárd USD volt, ami 2,3-szorosan meghaladta a 22 legkevesbé fejlett ország összesített GDP-jét (1081,8 milliárd USD, PPP) (United Nations Human Development Report, 2007/2008). Szintén 2008-ban ugyanennek a tíz legnagyobb vállalatnak az összes forgalma (2533,51 milliárd USD) 1,8-szorosa volt a Szaharától délre fekvő afrikai fejlődő országok 1395,6 milliárd dollárnyi összesített GDP-jének, a vásárlóerő-paritás (*purchasing power parity*, PPP) alapján számítva (uo). A Forbes 2008. évi listája és a World Development Indicators 2007. évi adatai szerint a világ három leggazdagabb emberének (Warren Buffett, Carlos Slim Helu, William Gates) összesített vagyona (180 milliárd USD) elegendő fedezetet nyújtana a 22 legkevesbé fejlett ország összes külső adósságának (126,2 milliárd USD) visszafizetésére.

Ezeknek az adatoknak a tanúsága szerint megalapozottan állítható, hogy az elmúlt évek és évtizedek során a gazdasági növekedést és a neoliberalizmus érvényesülését az USA-ban és Európában a viszonylagos bérszint csökkenése, valamint a jövedelmi egyenlőtlenségek és a szegénységi kockázatok növekedése kísérte. Megállapíthatjuk tehát, hogy a gazdasági növekedés ilyen formája, vagyis a tőkefelhalmozás egyre újabb piacokra való korlátlan kiterjesztése nem egyeztethető össze a társadalmi fenntarthatósággal. Számos mai társadalmelemző (pl. Archer 2007, Harvey 2005, Stiglitz 2003) ebből arra a következtetésre jut, hogy a fenntarthatóság elérése érdekében vissza kell szorítani a gazdasági logika uralmát, és a rendszer lényegét érintő változásokra, alternatív megoldásokra van szükség. Joggal feltételezhető, hogy a „gazdasági fenntarthatóság” – abban az értelemben, hogy ez a kapitalista felhalmozás folytatódását és kiterjesztését követeli meg – nem egyeztethető össze a társadalmi fenntarthatósággal, tehát paradigmaváltásra van szükség. Az állandó gazdasági növekedést eddig is csak a társadalmi fenntarthatóság rovására (például az élőmunka összesített bérköltségeinek a profit növelése érdekében való csökkentésével és a bizonytalan munkahelyek szaporításával), valamint a gazdasági fejlődés árának a természetre való áthárításával lehetett fenntartani. Mindez a „felhalmozás kisajátítással” (accumulation by dispossession) elvén alapul (Harvey 2005). Következésképpen a társadalmi és az ökológiai fenntarthatóság érdekében befektethető pénzügyi eszközök megteremtéséhez a vállalatok nagyobb mérvű megadóztatására van szükség, ami kisebb nyereségességet jelent számukra. A gazdasági fenntarthatóságot ennél fogva nem a profitráták folyamatos növeléseként kell értelmezni, hanem – felismerve, hogy a közjavak létrehozása együttműködéssel valósul meg, tehát azoknak köztulajdonban kell lenniük – a tulajdonosi öngazgatásra, a források és a hasznok igazságos megosztására és a közjavak gyarapítására kell alapozni. Radermacher a fenntarthatóságra vonatkozó elgondolásaiban szándékosan figyelmen kívül hagyja a liberalizáció és a privatizáció materiális hatásait, amelyek sokak szemében diszkreditálták ezeket az eszméket.

5. Konklúzió

A fenntartható tudástársadalom képzetét egyes publikációimban magam is normatív, pozitív tartalmú politikai vízióként használtam fel (Fuchs 2006a–f, Fuchs 2008a, Bichler,

Fuchs és Raffl 2006, Fuchs, Blachfellner és Bichler 2007), míg másokban igyekeztem elkerülni a „fenntarthatóság” és a „fenntartható fejlődés” kifejezések használatát (Fuchs 2008b). Véleményem szerint az olyan fogalmakat, mint a fenntarthatóság, a fenntartható fejlődés és a fenntartható információs társadalom, nem volna szabad egyszerűen elfogadni, átvenni és alkalmazni, hanem mindenekelőtt meg kell vizsgálni, kritika tárgyává kell tenni és elemezni kell ezek ideológiai célokra való felhasználását. Ezért ma részben önkritikusan tekintek a fenntarthatóságról a múltban közzétett munkáimra.

Ebben a tanulmányban igyekeztem rámutatni, hogy a fenntartható információs társadalom eszméje olyan ideológia, amely eltereli a figyelmet arról a tényről, hogy a jelenkori társadalom határozottan nem tartható fenn, és valószínűleg ez marad a helyzet továbbra is, ha nem kerül sor alapvető változásokra a társadalomban. A tanulmány második részében azt állítottam, hogy az ideológia olyan eszköz, melynek felhasználásával a domináns csoportok a fennálló viszonyok igazolására és a változások gátlására szolgáló világszemléleti eszmerendszert terjesztenek el az általuk irányított csoportok és egyének körében, akikkel szemben igyekeznek fenntartani kiváltságukat, és akiknek a kárára ellenőrzésük alatt kívánják tartani az erőforrásokat. Ezekre az „interpellációkra” az alávettettek kondicionált, de nem előre meghatározott módon válaszolnak. Az ideológiák mögött meghúzódó alapvető logika többféle lehet: a problémák leszűkítése a társadalom bizonyos hátrányos helyzetű csoportjaira vagy egyes alrendszerre, továbbá a redukcionista fetisizmus, a holisztikus automatizmus, a lehetséges alternatívák dualisztikus elvetése vagy tagadása, valamint a dualista pluralizmus. Az ideológiák ezeknek az alapvető, egydimenziós gondolati konstrukcióknak bizonyos kiválasztott elemeit vagy azok valamilyen kombinációját használják fel. A harmadik részben statisztikai adatok segítségével megpróbáltam megmutatni, hogy a jelenkori társadalom – az információs technológiák és a tudás előtérbe kerülésének dacára – nem csökkentette, hanem inkább tovább növelte a környezeti források lerombolását és kimerítését, a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenséget, a politikai elidegenedést és a kulturális elitizmust. Annak a feltételezésnek a megcáfolása végett, hogy az információs társadalom ma fenntartható vagy könnyen fenntarthatóvá tehető lenne, megvizsgáltam a fenntarthatóság alábbi indikátorait:

– Ökológiai indikátorok: a környezetszennyezés csökkentésének igénye, az ásványi üzemanyagokból nyert energia részesedése a teljes energiaellátásból, éves széndioxid-kibocsátás, a légi és országúti közlekedésben megtett összes távolság éves értéke, a légi és országúti teherszállítás éves volumene.

– Társadalmi-gazdasági indikátorok: jövedelmi egyenlőtlenség, a vállalatok iránti bizalom.

– Politikai indikátorok: a liberális demokrácia intézményei, köztük a parlament, a politikai pártok és a kormányzat iránti bizalom; a liberális politikai rendszernek adott „osztályzat”, elégedettség a liberális demokratikus rendszerrel, politikai érdeklődés, a kormányzat nyitottságának, átláthatóságának értékelése.

– Kulturális indikátorok: a felsőfokú végzettségű állampolgárok aránya, a felsőoktatásba való beiratkozási arányok, a sajtó iránti bizalom.

Ezek elemzéséből azt a következtetést szűrtem le, hogy a mai társadalom globális problémákkal néz szembe, és a legtalálékosabban a gazdasági, politikai és kulturális forrásokat mások kárára felhalmozó elitek irányításával működő *transznacionális információs kapitalizmus*ként írható le. A nagyvállalatok és a gazdagok a bizonytalanságban élő tö-

megek rovására növelik gazdagságukat, a liberális politikai rendszerekben sok ember elidegenedik az uralkodó politikai elitektől, és nem érzi magát megfelelően képviseltnek általuk, s a szisztematikus tudás előállítását és közvetítését az oktatási rendszerben és a sajtóban egy kulturális elit tartja hatalmában. Úgy tűnik, hogy az ökológiai problémákat, például a globális felmelegedést nagyrészt a gazdasági elit instrumentális érdekei okozzák. Az elemzésből az következik, hogy a kapitalista társadalom sohasem lehet fenntartható, és a fenntarthatósághoz vezető utak megnyitásához alapvető változásokra van szükség.

A fenti kereteket adottnak tekintve, elemzés alá vettem három befolyásos tudós nézeteit a fenntartható információs társadalomról, feltárva a mögöttük meghúzódó ideológiák alapvonalait.

Robin Mansell a fejlődő országok fenntartható fejlődésének elősegítését az IKT használatának propagálásával látja megoldhatónak. Elméletét a technológiai determinizmus és a technooptimizmus jellemzi, amely semmibe veszi a technológia alkalmazásának potenciális negatív következményeit, továbbá a dualista pluralizmus, amely a közérdeket a liberalizáció és a privatizáció egyidejű megvalósításával kívánja szolgálni. Mansell nem veszi figyelembe, hogy ez a kétfajta logika összeütközésbe kerül egymással. Elsiklik továbbá a jövedelmi egyenlőtlenség és az osztályviszonyok problémái fölött, holott a neoliberalizmust bíráló tanulmányok nagy hangsúlyt fektetnek ezekre.

Lorenz Hilty a fenntartható információs társadalom fogalmát elsősorban ökológiai szempontból értelmezi. Figyelmét a fenntarthatóság egyetlen központi kérdéseként arra összpontosítja, hogy a nyugati termelési modellt fizikailag lehetetlen általánosan bevezetni az egész világon, nem véve tudomást arról, hogy a kapitalista társadalom keretei között akkor is fennmaradnának a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenség és az osztályalapú kizsákmányolás problémái, ha ez a dilemma megoldódna. Felfogása ennélfogva ökológiai redukcionizmusként jellemezhető, amely vak a faji és osztálykülönbségekre, valamint a társadalmi rétegződés más formáira.

Franz Josef Radermacher azt állítja, hogy a harmonikus ökológiai fejlődés, a társadalmi biztonság, a privatizáció és a piacok liberalizálása az ordoliberalizmus és az ökoszociális piacgazdaság eszméinek valóra váltása révén összeegyeztethető egymással. Ő sem fogadja el a neoliberalizmus, a privatizáció, a liberalizáció és az elmúlt évtizedekben ténylegesen lezajlott kapitalista fejlődés kritikáját, amely kimutatja, hogy a neoliberalizmus és a kapitalizmus aligha egyeztethető össze a társadalmi-gazdasági egyenlőséggel. Felfogására a dualista pluralizmus jellemző: nem foglalkozik azoknak a hatásoknak az elemzésével, amelyeket más-más logikát követő különféle követelményei egymásra gyakorolnak.

Mindhárom fenti megközelítés az ideológia bizonyos formáit képviseli. Képviselőik meg akarják győzni a tudósokat, az állampolgárokat és a politikusokat arról, hogy a virágzó, tisztességes és igazságos információs társadalom eléréséhez csupán kisebb változásokra van szükség. Szándékosan nem vesznek tudomást a kapitalizmus, az osztályviszonyok, a kizsákmányolás, a neoliberalizmus, a jövedelemeloszlás, a profitnövekedés és a vagyoni szakadékok kérdéseiről, amelyeket nem tekintenek problematikusnak. Mindhárom megközelítés azt sugallja, hogy a fenntartható információs társadalom kapitalista társadalom lehet, és annak is kell lennie, holott a statisztikai adatok, valamint a demokratikus globalizációért küzdő mozgalom részéről a kapitalizmussal szemben

megfogalmazott bírálatok és sok tudós munkái komoly kétségeket támasztanak ezeket a feltételezéseket illetően. Mindhárom vizsgált felfogás ideologikus természetű, mivel a domináns érdekcsoportok érdekeit szolgálják azzal, hogy nem kérdőjelezzik meg sem az osztályuralmi és politikai hatalmi viszonyokat, sem a kulturális elitizmust.

A fentieket illetően közbevethető, hogy az én felfogásom is ideologikus, mivel azt a nézetet képviselem, hogy a fenntartható társadalom megvalósítása érdekében meg kell szüntetni a kapitalizmust, és ez politikai célnak vagy programnak is tekinthető. Figyelembe kell venni azonban a következőket. Először is: minden tudományos tevékenységet befolyásolnak bizonyos politikai értékek és célok, noha egyes tudósok hajlamosak azt állítani, hogy lehetséges a tudomány értéksemleges, objektív módon való művelése. Ha becsületesek akarunk lenni, nyíltan be kell vallanunk, hogy vannak olyan morális és politikai kérdések, amelyek befolyásolják a tudás létrehozását. Immanuel Wallerstein (2007) szerint minden társadalomtudománynak van intellektuális, morális és politikai funkciója is, és valamennyi társadalomtudós munkája mindig betölti mind a három funkciót. Az instrumentális, pozitivista társadalomtudomány ideológiája a második és a harmadik funkció tagadása, míg a kritikai társadalomtudományok dekonstruálják ezt az ideológiát, és az elnyomottak pártjára állnak. Pártos állásfoglalásuk aktívan nyilatkozik meg. Azt vallják, hogy mindhárom funkció „mindig is teljesül, akár aktívan, akár passzívan. E funkcióik aktív betöltése pedig a becsületesség előnyével jár, és lehetővé teszi a nyílt vitát az alapvető racionalitásról” (Wallerstein 2007, 174).

Másodszor, az ideológia fogalmát főként a marxista elméletek használják, s a marxizmus elméleti keretein belül az ideológia szükségképpen „megfordítva jeleníti meg a világot a tudatban” (MEW 1, 378), és olyan világnézetet képvisel, amelyre a társadalomban szükség van az igazságtalanság, az elnyomás és a hatalom legitimálásához. Az ideológia „a vigasztalás és az öngazolás egyetemes alapja”, mindaddig, amíg „az emberi értelem hozzá nem jut a valóság igaz ismeretéhez” (MEW 1: 378). Az ideológia ilyen felfogása abból az előfeltevésből indul ki, hogy az emberi lények képesek feltárni és valóra váltani a társadalmi fejlődés lehetőségeit, képesek reális képet alkotni a társadalomról annak tényleges és lehetséges helyzeteiben, és képesek megtalálni a módját olyan társadalom létrehozásának, amelyben minden ember jól jár. Ha az emberek képesek ilyen realiztikus ismeretelmélettel közelíteni a valósághoz, akkor belátják, hogy a társadalom hamis, torz állapota az, amelyben egyesek mások kárára előnyökhöz jutnak. Az ilyen hamis állapotok feltárhatók és elemezhetőek. Azok, akik hasznot húznak a társadalom torzulásából, azok hamis tudatúak, és hajlamosak olyan világnézetet sugallni, amelynek célja a társadalom és az azt tükröző gondolatvilág hamis voltának a reprodukciója. A társadalom igaz állapota az, amely mindenkinek hasznára válik. Ennélfogva különbséget lehet tenni hamis és igaz tudat között: csak a hamis tudat nevezhető ideologikusnak. A társadalmi lét immanens és mindeddig megvalósulatlan „esszenciája” a részvételi demokrácia (Macpherson 1973), az az állapot, amelyben mindenki együttműködik, és mindenki jól jár.

Fontos, hogy az olyan tudósokat, mint Mansell, Hilty és Radermacher, bíráljuk munkáik ideologikus tartalmáért, mivel a fenntarthatóságról alkotott felfogásuk a részvételi demokráciával szembenálló partikuláris érdekeket szolgál. Felmerül a kérdés, hogy nem kell-e teljesen elvetnünk a fenntartható információs társadalom fogalmát, éppen ideológiai karaktere miatt: kérdés, hogy van-e olyan racionális magja, amely

megmenthető. A problémát itt az jelenti, hogy az ideológiák más fogalmainkat – például a felelősség, a részvétel, a befogadás vagy az együttműködés eszméit – éppúgy magukba olvaszthatják, mint a fenntarthatóság fogalmát. Ezért a fenntartható információs társadalom koncepcióját is mindenekelőtt mint ideológiát kell kritika tárgyává tennünk és dekonstruálnunk, majd meg kell próbálnunk az információs társadalom olyan alternatív felfogását kidolgozni, amely hangsúlyozza, hogy annak posztkapitalista jellegűnek kell lennie.

Subhabrata Bobby Banerjee (2008) szerint a vállalatok társadalmi felelősségéről és a fenntarthatóságról folyó domináns diskurzus annak a hangsúlyozására koncentrálna, hogy a vállalatoknak önként a közjó érdekében kell tevékenykedniük. Ez a központi gondolat az egész diskurzust olyan ideológiává teszi, melynek célja „a nagyvállalatok hatalmának konszolidációja”. [...] A nagyvállalatok 'fényezett' jelentései a társadalmi felelősségvállalásról gyakran félrevezetők, a dolgok afféle 'zöldre festését' jelentik, és nem tárják fel a mögöttük meghúzódó gyászos valóságot” (Banerjee 2008, 59, 64). „A nagyvállalatok nem képesek átvenni a kormányok szerepét a társadalmi jólét biztosításában, egyszerűen azért, mert alapvető funkciójukat [...] lényegükből fakadóan gazdasági szükségletek határozzák meg” (Banerjee 2008, 74).

A társadalmi és környezeti tudatosságot nélkülöző vállalati gyakorlatok kritikája az elmúlt évtized folyamán a demokratikus globalizációért folyó transznacionális mozgalom kialakulásában érte el csúcspontját. A társadalmi felelősség és a fenntarthatóság feszítő igényét mintegy válaszként értelmezhetjük erre a közvéleményből fakadó nyomásra: úgy tűnik, hogy a vállalatok egyre inkább gondot fordítanak arra, hogy működési gyakorlatuk ne rontsa le a róluk alkotott képet, mivel ez negatív hatással járhat a profitokra. Ha biztosítani tudják a közvéleményt arról, hogy számukra fontos a fenntarthatóság, növelhetik jó hírnevüket. A probléma az, hogy ez sok esetben pusztán imázsépítő retorikában merül ki, mivel a gazdasági nyereségre helyezett elsődleges hangsúly csupán addig engedi meg a felelősségteljes tevékenységet, amíg az nem megy a versenyképesség rovására. Mihelyt erős verseny vagy profitvesztés lép fel, a kapitalista vállalatok alapvető logikája ahhoz fog vezetni, hogy elhanyagolják a társadalom iránti köteleességeiket. Az önkéntességgel pedig az a baj, hogy az üzleti érdekek nem azonosak a társadalom valamennyi tagjának érdekeivel, és a mai körülmények között a felelősség normáira nézve nincs sem általánosan elfogadott konszenzus, sem kollektív ellenőrzés, s ez lehetővé teszi, hogy a vállalatok pusztán retorikával leplezzék tényleges gyakorlatukat. Az az érv, miszerint a felelősségteljesen működő vállalatok versenyelőnyhöz jutnak, mert az „etikus fogyasztó” előnyben részesíti őket, azért rövidlátó, mert a verseny logikájának hangsúlyozása megint csak egyes vállalatok előnyhöz jutását eredményezi, ami viszont más vállalkozásoknak a csődjét vagy egyéb súlyos problémáit idézi elő, és olyan hatásokat von magával, mint a munkanélküliség, a létszámcsokkentés, a bérek visszafogása, a bizonytalan munkafeltételek stb.

Mindezen a problémának az egyik lehetséges megoldása az lehet, ha a fenntarthatóságot és a felelősséget nem szervezeti, hanem társadalmi szinten határozzuk meg, ami annyit jelent, hogy „az önkéntesen vállalt viselkedési kódexek helyett [létre kell hozni] egy univerzális megállapodást, melynek betartásáról a vállalatok elszámoltathatók” (Banerjee 2008, 59). Ennek egyik szükséges feltételeként a nyereségesség helyett a társadalmi, a szervezeti és az egyéni érdekek egyensúlyára kell koncentrálni.

A fenntarthatóságot komplex jelenségnek kell tekintenünk, beleértve a fenntartható társadalmi rendszerek különféle aspektusait, például az egyéni jólétet, a biztonságot, a szabadságot és az önmeghatározást is csakúgy, mint az olyan, mindenki számára biztosítandó közösségi feltételeket, mint a környezet megőrzése, a jólét, a társadalmi biztonság, a politikai részvétel, az egészségügyi ellátás és az oktatás.

Az egyéni, szervezeti és társadalmi célok összeegyeztetése Kant kategorikus imperatívuszának mai formájaként is értelmezhető: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényadás elveként érvényesülhessen.⁶ [...] Cselekedj úgy, hogy az emberiséget akár saját személyedben, akár mások esetében mindig célnak és sohasem csupán eszköznek tekintsd”⁷ (Kant 1998, 422, 429). Ha másokat ugyanazzal a logikával kell kezelnünk, mint amit önmagunk számára megkívánunk, ez annyit jelent, hogy semmiféle morális előjogokat élvező logikának nem lehet helye többé semmiféle szinten. Kant aranyszabálya azonban kudarcot vall olyan helyzetekben, amikor az emberek készek lennének szenvedni, eltűnni a velük szemben alkalmazott erőszakot, vagy vállalni a halált is, ha mások helyében lennének. Ezért szükség lehet egy további feltételezés hozzátételére, miszerint az egyéni, a szervezeti és a társadalmi szinten alkalmazott logikát az együttműködés és a részvétel szellemének kell irányítania. Eszerint az együttműködés logikája elsőbbséget élvez a verseny logikájával szemben. A kanti kategorikus imperatívuszt tovább kell fejleszteni a marxi kategorikus imperatívusszá: „Meg kell szüntetni mindazokat a társadalmi viszonyokat, amelyek között az ember talajtalan, rabszolgává tett, magára hagyatott és megvetendő esszencia” (MEW 1, 385) – ez az állásfoglalás pedig egyenértékű azzal, hogy együttműködő részvételi társadalomra van szükség.

Hogyan lehet igazolni az együttműködés elsőbbségét a versennyel szemben? A verseny azt jelenti, hogy bizonyos egyének és csoportok előnyökhöz jutnak mások kárára, vagyis a társadalmi rendszer struktúráihoz való hozzáférés egyenlőtlenül oszlik meg. Ez a modern társadalom domináns szervezeti struktúrája, s ennél fogva a modern társadalom kirekesztő társadalom. Az együttműködés a kommunikáció speciális típusa, melynek segítségével a szereplők egyetértésre jutnak a társadalmi jelenségek értelmezésében, és az erőforrásokat összehangoltan használják fel az egész rendszerre kiható új értékek létrehozása érdekében. Kölcsönösen tanulnak egymástól, minden szereplő hasznokhoz jut, s mindenki otthonosan és kényelmesen érzi magát a közösen létrehozott társadalmi rendszerben (Fuchs 2008a). Az együttműködés magában foglalja a társadalmi rendszerben élő valamennyi embert, lehetővé teszi számukra a döntések meghozatalában való részvételt, és megteremti a források igazságosabb elosztását, egyenlő esélyt kínálva mindenkinek az azokhoz való hozzáférésre. Az együttműködés tehát az alapvető emberi szükségletek kielégítésének és megvalósításának eszköze, míg a verseny ugyanezen alapvető emberi szükségleteknek az elérését és realizálását csupán bizonyos csoportok számára biztosítja mások kirekesztésével. Azt állítjuk, hogy az együttműködés az emberi társadalom Esszenciáját fejezi ki, míg a verseny elidegeníti az embereket saját Esszenciájuktól. Elképzelhető olyan társadalom, amely versen-

⁶ Lásd [hu.wikipedia.org/wiki/Etika_\(filozófia\)](http://hu.wikipedia.org/wiki/Etika_(filozófia)). Kant magyarul is sokat idézett kategorikus imperatívuszainak közkézen forgó magyar fordítását az interneten elérhető források felhasználásával adom meg (a fordítók kilétét sajnos nem sikerült megállapítanom). – A ford.

⁷ www.filozofia.bme.hu/oktatas/targyak/filozofia-1/08%20-%20etika.ppt

gés nélkül működik, a verseny nélküli társadalom még mindig társadalom. Nem lehet azonban elképzelni olyan társadalmat, amely bizonyos mértékű együttműködés és társas cselekvés nélkül működne. Az együttműködés nélküli társadalom nem társadalom, hanem az állandó háború, az egoizmus és a kölcsönös rombolás világa, amely előbb vagy utóbb elpusztít minden emberi egzisztenciát. Ha az együttműködés a társadalom Esszenciája, akkor az igazi emberi társadalom együttműködő társadalom, és ennek belátásából fakad az a kategorikus imperatívusz, hogy el kell utasítani minden olyan eszmét és gyakorlatot, amely az embert nem a társadalom aktív résztvevőként cselekvő középpontjának tekinti, hanem instrumentális struktúrák rabszolgájaként kezeli.

A részvétel azt jelenti, hogy az emberi lények a technológiák, az erőforrások és a szervezetek segítségével képesek saját maguk irányítani társadalmi rendszereiket, és közös víziókat tudnak alkotni egy jobb jövőről, amelyben a társadalmi rendszerek kollektív intelligenciájuk tudatos hasznosításával alakulnak ki (Fuchs 2008a). A részvételi társadalom olyan rendszer, amelyben a hatalom meglehetősen szimmetrikus módon oszlik meg, vagyis az emberek képesek megszerezni és ellenőrzésük alá vonni az olyan erőforrásokat, mint a vagyon, a technológiák, a társadalmi kapcsolatok, a tudás és a különféle készségek, amelyek segítik az olyan kommunikációs és együttműködési folyamatokba való bekapcsolódást, ahol a kollektív érdekeket érintő kérdésekkel kapcsolatos döntéseket meghozzák. Az embereknek a megfelelő forrásokkal és a felelősségteljes, kritikus döntéshozatali folyamatokban való részvételhez szükséges készségekkel való ellátása a képességek és lehetőségek kiterjesztésének folyamata, maga a részvételi folyamat pedig tovább fokozza az emberek önbizalmát és képességeit.

Hogyan kapcsolódik egymáshoz a részvétel, az együttműködés és a fenntarthatóság? A részvétel a struktúrákra orientált folyamat, amelyben a társadalmi struktúrákat oly módon tervezik meg és hozzák létre, hogy az egyéneket bevonják azoknak a társadalmi rendszereknek a megalkotásába, amelyekben élnek, tényleges közreműködésüket biztosítva ezekben az alkotó folyamatokban. Az együttműködés a részvételi struktúrákon belül a szubjektumok között végbemenő folyamat, a részvétel pedig logikus és szükséges, de nem elégséges feltétele az együttműködésnek. Az együttműködés az a társadalmi folyamat, melynek révén fenntartható rendszerek hozhatók létre. A fenntarthatóság kérdése a társadalmi rendszerek hosszú távon fennmaradó formáival és kihatásaival kapcsolatban merül fel. A részvétel a struktúrák alkalmas kialakítását, az együttműködés a szubjektumok között lezajló társadalmi folyamatokat, a fenntarthatóság pedig az olyan társadalmi rendszerek hosszú távon fennálló állapotát és kihatásait jelenti, amelyekben mindenki jól jár, és mindenkinek jó élete lehet. Elvont értelemben a részvétellel épülő, együttműködő és fenntartható társadalom olyan társadalom, amely jó életet garantál mindenki számára. A részvétellel épülő, együttműködő és fenntartható információs társadalom (*Participatory, Co-operative, and Sustainable Information Society, PCSIS*) pedig olyan társadalom, amelyben az emberek a tudás és a technológia támogatásával, öntevékenyen, kollektíve határozzák meg társadalmi rendszerüket, kölcsönösen előnyös módokon lépnek interakciókba, és így hosszú távú stabilitást teremtenek, amely minden jelenlegi és jövőbeli generáció és társadalmi csoport hasznára van. Az ilyen társadalom szükségképpen nem kapitalista és nem elnyomó jellegű. A következő táblázat egy ilyen társadalom különböző dimenzióit mutatja be:

8. táblázat

Az igazi fenntarthatóság dimenziói

<i>Dimenzió</i>	<i>Meghatározás</i>
Ökológia: a környezet megőrzése	A környezet megőrzésének feltételei között az emberek úgy kezelik a természetet, hogy lehetővé tegyék a természeti rendszerek virágzását, vagyis fenntartják és támogatják az élő rendszerek önreprodukcióját, művi eszközökkel nem avatkoznak be, lerombolva azokat vagy megszakítva fejlődésüket; a természeti erőforrásokat nem merítik ki, hanem megőrzik.
Technológia: emberközpontúság	Az emberközpontú technológia annyit jelent, hogy a technológiai rendszerek segítik az embereket problémáik megoldásában, kiterjesztik képességeiket, illeszkednek életviteli gyakorlatukhoz és önállóan meghatározott igényeikhez, támogatják az emberi tevékenységeket és az együttműködést; a tervezési, fejlesztési és alkalmazási folyamatok a felhasználók bevonásával mennek végbe.
Gazdaság: egyenlőség	A gazdasági egyenlőség azt jelenti, hogy mindenki jómódú, vagyis meghatározott anyagi életszínvonal alapvető jogként létezik mindenki számára, senkinek sem kell szegénységben élnie, és az általános jólét olyan igazságosan oszlik meg, hogy ne jöhessenek létre nagy vagyoni és jövedelmi szakadékok a leggazdagabbak és a szegényebbek között.
Politika: szabadság	A szabadság – Roy Bhaskar (1993) kritikai realista felfogásával összhangban – felfogható az uralkodás, vagyis az aszimmetrikusan megosztó hatalom hiányaként, amely lehetővé teszi, hogy az emberek részt vegyenek az életkörülményeik meghatározásában, kialakításában és irányításában. Az emberi képességek maximális kifejtése és felhasználása előtt nem állnak korlátok. A szabadság annak a maximális kihasználását és továbbfejlesztését jelenti, amit C. B. Macpherson az ember fejlődési képességének nevezett.
Kultúra: bölcsesség	A kultúra akkor bölcs, ha lehetővé teszi a tudás, a gondolatok, az értékek és a normák közkinccsé válását és közös létrehozását. Olyan normákat állít fel, amelyek mindenki számára garantálják az írástudás és az oktatás útján továbbadható készségek megszerzését, a fizikai és szellemi egészséget, valamint a maximális időtartamú, egészségben eltöltött életet. Sokatmondó közéleti kommunikációt tesz lehetővé, amelyben mindenki hallathatja a hangját úgy, hogy annak súlya legyen. A kölcsönös megértés kultúrája, amelyet a különbségek tiszteltben tartása mellett is közös értékek jellemeznek (egység a sokféleségben). Biztosítja a szórakozás, a szépség, a változatos helyek és a szellemi kihívások, valamint a fizikai testgyakorlás élményét mindenki számára, s mindenki részesül a közösségépítés, a kapcsolatteremtés, a szeretet és a barátság értékeiben.

A fenntarthatóság egyes dimenziói nem függetlenek, hanem kölcsönösen összefüggnek egymással, vagyis egy bizonyos dimenzió hiánya alkalomadtán negatív hatást gyakorol más dimenziókra, míg egy-egy dimenzió gazdagodása pozitív lehetőséget nyújt más dimenziók gazdagodására is. A szegénységben élők például várhatóan mutatnak sok érdeklődést a politikai részvétel iránt. A fenntarthatatlan ökoszisztéma fenntarthatatlan társadalomhoz vezet, és viszont: ha az ember szennyezi a természetet, és kimeríti a nem megújuló természeti erőforrásokat, vagyis ha egészségtelen környezetet teremt, akkor valószínűleg felmerülnek a szegénység, a háború, a totalitarizmus, a szélsőségek, az erőszak, a bűnözés stb. problémái is. A másik oldalról nézve egy olyan

társadalom, amelyet szegénység, háborúk, a demokrácia és a pluralizmus hiánya és más fogyatékoságok jellemeznek, nagyobb valószínűséggel szennyezi és meríti ki a természeti forrásokat. A fenntarthatóságot tehát az ökológiai tudatosság, az emberközpontú technológia, a gazdasági egyenlőség, a politikai szabadság és a bölcs kultúra dialektikus kölcsönhatásai alapozzák meg.

A részvételre épülő, együttműködő és fenntartható információs társadalom ilyen alternatív felfogásának elemeit mindeddig háttérbe szorította a dualisztikus és ideológus megközelítések dominanciája. Mindazonáltal vannak bizonyos kivételek. Ezek nem szükségképpen teljes mértékben antikapitalisták, de legalábbis hajlamosak megkérdőjelezni a neoliberalizmust és a kizárólag a gazdasági érdekekre koncentráló szemlélet helyességét. Így például az UNESCO a világméretű fenntartható információs és tudástársadalom megteremtésére szólít fel (Ospina 2003). Ospina közleménye kárhóztatja a gazdasági logika kizárólagos elismerését, és kiegyensúlyozott szemlélet kialakítását, a mindenkit egyaránt megillető emberi jogok elismerését szorgalmazza. Célként olyan társadalmat jelöl meg, amely mindenki számára garantálja az élethez, a politikai részvételhez, a jogi védelemhez és a szabadsághoz való jogot, valamint a haladás haszonélvezetének jogát (gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben egyaránt). Megteremti továbbá minden emberi lény számára a minimális jövedelemhez való jogot, az alapvető szükségleteket fedező jövedelemmel járó foglalkoztatás jogát, az oktatáshoz és az egészségügyi ellátáshoz fűződő jogot, a szexuális kapcsolatteremtés és a szaporodás jogát, a tápláló és biztonságos élelmiszerekhez való hozzájutás jogát, az egészséges környezethez való jogot, valamint a méltányos letelepedéshez és az emberhez méltó lakáshoz való jogot (Ospina 2003, 180). Ebben a felfogásban integrálódnak az emberi lét ökológiai, gazdasági, politikai, kulturális és társadalmi dimenziói. Hangsúly kerül arra, hogy a gazdasági érdekek jelenleg előjogokat élveznek, és ezeket vissza kell szorítani ahhoz, hogy mindenki előnyökhöz juthasson. Megvalósul a különféle dimenziók egymásra gyakorolt hatásainak figyelembevétele is, s ennek eredményeként fogalmazódik meg a gazdasági logika által uralt társadalom dekolonizációjára szóló felhívás.

Ez vonatkozik az IKT-ra is: ezeket a technológiákat az UNESCO állásfoglalása szerint nem szabad tisztán gazdasági célok érdekében felhasználni, hanem a bolygószintű fenntarthatóság szolgálatába kell állítani őket, hogy minden ember hasznára váljanak. [...] Hangsúlyt kell helyezni továbbá a közszolgálatok szerepére a fenntarthatóság elérésében (77) és az együttműködésre: „Nem versengésre, kiválóságra, elitizmusra, elkülönülésre vagy elszigetelődésre, hanem harmóniára van szükség” (178).

A Heinrich Böll Alapítvány (Heinrich Böll Foundation, 2003B) *A polgári jogok kartája a fenntartható tudástársadalomért* (Charter of Civil Rights for a Sustainable Knowledge Society) című kiadványában a fenntartható tudástársadalmat olyan társadalomként határozza meg, amely a tudáshoz való szabad hozzáférése, a köztulajdont képező tudáson, valamint a technikai szabványok és a szervezeti formák nyitottságán alapul. Biztosítja a magánélet biztonságát, a kulturális és nyelvi sokféleséget, a média és a közvélemény szabadságát, a tudás hosszú távú megőrzését, a digitális szakadék áthidalását, továbbá az információs szabadságot mint a politikai tevékenységhez és az átlátható kormányzathoz fűződő állampolgári jogot és a munkahelyi környezetben is megvalósuló szabadságot. Ez a meghatározás figyelembe veszi a technológiai, gazda-

sági, politikai és kulturális kérdéseket, ám hiányzik belőle az ökológiai tudatosság. A fenntartható információs társadalom megőrzi és előbbre viszi az emberi jogokat, akadálytalan és mindenkire kiterjedő hozzáférést nyújt a tudáshoz, létrehozza a természeti környezet megőrzésének eszközeit, és mindenki számára elérhetővé teszi a múltban felhalmozott tudást megjelenítő változatos eszközöket (Heinrich Böll Foundation, 2003A). A *PCISIS* dialektikájának figyelembevételével állíthatjuk, hogy a gazdasági szemlélet uralma akadályozza a fenntarthatóság megvalósítását: „A Karta hangsúlyozottan a tudás és az információ fokozódó privatizálása és elüzletiesítése ellen irányul. Az olyan társadalom, amelyben a szellemi tulajdon védelme a tudást ritka erőforrássá teszi, nem tartható fenn” (Heinrich Böll Foundation, 2003).

Az ENSZ-nek az információs társadalomról tartott csúcstalálkozóján (*World Summit on the Information Society, WSIS*) a civil társadalommal foglalkozó plenáris ülés (Civil Society Plenary 2005) úgy foglalt állást, hogy a WSIS keretében folytatott tanácskozásokon nem vették megfelelően figyelembe a civil társadalom érdekeit (a WSIS kritikáját illetően lásd továbbá Servaes és Carpentier 2006). A WSIS előző civil társadalmi plénuma (2003) a saját nyilatkozatában – amely jelentősen eltér a WSIS hivatalos, dualista szemléletű záródokumentumától – olyan információs társadalom mellett száll síkra, amely harmincnégy átfogó, sok mindent magában foglaló elven alapul. Ezek között szerepel a szabad szoftverek támogatása és a globális tudás nyilvános tartománynak létrehozása, amely megkérdőjelezi a szellemi tulajdont. A plénum nyilatkozata a közjavakra és az újraelosztásra koncentrált. Hangsúlyozza, hogy igazságos elosztásra van szükség, s ezért a gazdasági forrásokat nem egyszerűen a gazdasági növekedési modellek szerint kell előállítani, hanem azok újraelosztására van szükség. „Olyan információs és kommunikációs társadalmak felépítésére törekszünk, ahol a fejlődés az alapvető emberi jogok biztosítása mellett valósul meg, és az erőforrások igazságosabb megosztását tűzi ki célul, környezeti szempontból fenntartható és nem kizsákmányoló módon szüntetve meg a szegénységet” (WSIS Civil Society Plenary 2003, 3).

A fenntartható információs társadalom elsősorban olyan ideologikus tartalmú fogalom, melynek célja az alapvető változások és a mélyreható viták akadályozása. Hirdetői nem vesznek tudomást az osztályviszonyok és a kizsákmányolás kérdéseiről. Az alternatív eszméket háttérbe szorítják, s a tudományos és közéleti vitákban alig ismerik el. Továbbra is aktuális feladat tehát a fenntarthatóság ma domináns fogalmának radikális kritikáját és dekonstrukcióját célzó törekvések. Véleményem szerint elsődlegesen arra kell helyezni a hangsúlyt, hogy az ideológiai jellegű ígéreteket szembesítsük a tényekkel azokat a globális problémákat illetően, amelyeket a kapitalizmus hozott létre, s amelyek az adott keretek között várhatóan továbbra is fennmaradnak.

Irodalom

- Archer, Margaret 2007. Social integration, system integration and global governance. In Rossi, Ino (Ed.): *Frontiers of globalization research*. Berlin, Springer, 221–241.
- Banerjee, Subhabrata B. 2008. Corporate Social Responsibility: The Good, The Bad and the Ugly. *Critical Sociology*, Vol. 34., No. 1., 51–79.
- Bhaskar, Roy 1993. *Dialectic: The pulse of freedom*. London, Verso.

- Bichler, Robert – Fuchs, Christian – Raffl, Celina 2006. Co-operative cyberethics for a sustainable information society. In *International Sociological Association: Proceedings of the XVI World Congress of Sociology: The Quality of Social Existence in a Globalising World*. Durban, South Africa, 23-29 July 2006. CD-ROM.
- Bourdieu, Pierre 2003. *Counterfire: Against the tyranny of the market*. London, Verso.
- Carrelli, Claudio – Dijk, Jan van – Gray, John – Majo, Joan – Pestel, Robert – Radermacher, Franz Jose 2000. Towards a Global Sustainable Information Society. A European Perspective. Concepts and Transformations. Vol. 5., No. 1., 43–63.
- Chomsky, Noam 1999. Profit over people. *Neoliberalism & global order*. New York, Seven Story Press.
- Credé, Andreas – Mansell, Robin 1998. *Knowledge societies... in a nutshell*. Ottawa, International Development Research Centre.
- Davies, James B. – Sandstrom, Susanna – Shorrocks, Anthony – Wolff, Edward N. 2006. The *World Distribution of Household Wealth*. <http://www.iariw.org/papers/2006/davies.pdf> (Accessed on September 18, 2008).
- Fuchs, Christian 2006a. Information society – sustainable or not? In Schrenk, Manfred (Ed.): *Sustainable solutions for the information society. Proceedings of 11th International Conference on Urban Planning and Spatial Development in the Information Society*. Vienna, CORP – Competence Center for Urban and Regional Development, 133–141.
- Fuchs, Christian 2006b. Sustainability and the information society. In Berleur, Jacques – Nurminen, Markku I. – Impagliazzo, John (Eds.): *Social Informatics: An information society for all? In remembrance of Rob King. Proceedings of the 7th International Conference 'Human Choice and Computers', IFIP-TC9 'Relationship between Computers and Society'*. Heidelberg, Springer Science and Business Media, 219–230.
- Fuchs, Christian 2006c. The dialectic of the nature-society-system. *TripleC*, Vol. 4., No. 1., 1–39. <http://triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/24> (accessed on September 16, 2008).
- Fuchs, Christian 2006d. The nature-society-system and the global sustainable information society. In Trappl, Robert (Ed.): *Cybernetics and Systems 2006*. Vienna, Austrian Society for Cybernetic Studies. Vol. 2., 389–394.
- Fuchs, Christian 2006e. Towards a global sustainable information society (GSIS)? *TripleC*, Vol. 4., No. 1. 40–99. <http://triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/25> (accessed on September 16, 2008).
- Fuchs, Christian 2006f. Wie nachhaltig ist die Informationsgesellschaft? (How sustainable is the information society?) *Stadtanalyse*, Vol. 3., No. 2. 11–13.
- Fuchs, Christian 2008a. *Internet and society: social theory in the information age*. New York, Routledge.
- Fuchs, Christian 2008b. The implications of new information and communication technologies for sustainability. *Environment, Development and Sustainability*, Vol. 10., No. 3., 291–309.
- Fuchs, Christian – Blachfellner, Stefan – Bichler, Robert 2007. The urgent need for change: Rethinking knowledge and management. In Sary, Christian – Barachini, Franz – Hawamdeh, Suliman (Eds.): *Knowledge management: Innovation, technology and cultures. Proceedings of the 2007 International Conference on Knowledge Management*. New Jersey, World Scientific, 293–307.
- Golding, Peter 2000. Forthcoming features: information and communications technologies and the sociology of the future. *Sociology*, Vol. 34., No. 1., 165–184.

- Harvey, David 2003. *The new imperialism*. Oxford, Oxford University Press.
- Harvey, David 2005. *A brief history of neoliberalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Heinrich Böll Foundation 2003a. *Charter of civil rights for a sustainable knowledge society*. Version 2.0, May 2003. <http://www.worldsummit2003.de/en/web/375.htm> (Accessed on September 19, 2007).
- Heinrich Böll Foundation 2003b. *Towards a “charter of human rights for sustainable knowledge societies*.
- Hilty, Lorenz 1997. *Umweltbezogene Informationsverarbeitung. Beiträge der Informatik zu einer nachhaltigen Entwicklung*. Hamburg, Universität Hamburg, Second Edition.
- Hilty, Lorenz – Arnfalk, Peter – Erdmann, Lorenz – Goodman, James – Lehmann, Martin – Wäger, Patrick A. 2006. The relevance of information and communication technologies for environmental sustainability – A prospective simulation study. *Environmental Modelling & Software*, Vol. 21., 1618–1629.
- Hilty, Lorenz – Ruddy, Thomas 2000. Toward a sustainable information society. *Informatique*, August 2000. 2–9.
- Hilty, Lorenz – Som, Claudia 2004. The precautionary principle, sustainability and ethical aspects of the information society. In Hilty, Lorenz et al. (Eds.): *The precautionary principle in the information society. Effects of pervasive computing on health and environment*. Luxembourg, European Parliament, 30–46.
- Horkheimer, Max 1947/1974. *Eclipse of reason*. New York, Continuum.
- Information Society Forum 1998. Forum info 2000: Challenges 2025 – on the Way to a sustainable world-wide information society. In European Commission (Ed.): *1998 Status report: Toward a sustainable information society*. Brussels, Commission of the European Communities, 91–97.
- Kant, Immanuel 1998. *Groundwork of the metaphysics of morals*. New York, Cambridge University Press.
- Mansell, Robin – Wehn, Uta 1998. *Knowledge societies: information technology for sustainable development*. Oxford, Oxford University Press.
- Macpherson, Crawford Brough 1973. *Democratic theory*. Oxford, Oxford University Press.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (*MEW*) *Werke*. Berlin, Dietz.
- Mies, Maria 2002. *Globalisierung von unten. Der Kampf gegen die Herrschaft der Konzerne*. Zürich, Rotbuch.
- Ospina, Gustavo López 2003. *Planetary sustainability in the age of the information and knowledge society. For a sustainable world and future. Working toward 2015*. Paris, UNESCO.
- Parayil, Govindan 2005. The digital divide and increasing returns: Contradictions of informational capitalism. *The Information Society*, Vol. 21., No. 1., 41–51.
- Radermacher, Franz Josef 2004. Global Marshall Plan: For a worldwide eco-social market economy. Hamburg, Global Marshall Plan Initiative.
- Servaes, Jan – Carpentier, Nico (Eds.) 2006. *Towards a sustainable information society. Deconstructing WSIS*. Bristol, Intellect.
- Stiglitz, Joseph E. 2003. *Globalization and its discontents*. New York, Norton.
- Wallerstein, Immanuel 2007. The Sociologist and the Public Sphere. In Clawson, Dan – Zussman, Robert – Misra, Joya – Gerstel, Naomi – Stokes, Randall – Anderton, Douglas L. – Burawoy, Michael (Eds.): *Public Sociology*. Berkeley, CA, University of California Press, 169–175.

-
- Winner, Langdon 1980/1999. Do artifacts have politics? In MacKenzie, Donald – Wajeman, Judy (Eds.): *The social shaping of technology*. Maidenhead, Open University Press, Second Edition. 28–40.
- Wood, Ellen Meiksins 2003. *Empire of Capital*. London, Verso.
- World Summit on the Information Society (WSIS) *Civil Society Plenary 2003. Civil society declaration to the World Summit on the Information Society: Shaping information societies for human needs*. http://www.worldsummit2005.de/download_en/WSIS-CS-Dec-25-Feb-04-en.pdf (Accessed on September 21, 2007).
- World Summit on the Information Society (WSIS) Civil Society Plenary 2005. *Much more could have been achieved: civil society statement on WSIS*. http://www.worldsummit2005.de/download_en/WSIS-CS-summit-statement-rev1-23-12-2005-en.pdf (Accessed on September 21, 2007)K